

บทบาทนางพันรุตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง*

THE DEFINITIVE INTERPRETATION OF PHANTHURAT OGRESS ROLES IN SANG THONG PERFORMANCE

ภัทรานิษฐ์ อ่อนลมุล¹, ขวัญใจ คงถาวร² และ จินตนา สายทองคำ³

Patranit Oonlamon¹, Kwanjai Khongthavorn² and Jintana Saithongkham³

¹⁻³หลักสูตรศิลปมหาบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

¹⁻³Master of Fine Arts Program in Performing Arts Bunditpatanasilpa Institute of Fine Arts, Thailand

Corresponding Author's Email: patranitt@gmail.com

วันที่รับบทความ : 20 สิงหาคม 2568; วันที่แก้ไขบทความ 8 กันยายน 2568; วันที่ตอบรับบทความ : 10 กันยายน 2568

Received 20 August 2025; Revised 8 September 2025; Accepted 10 September 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์บทบาทของนางพันรุตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลเกี่ยวกับนางพันรุต วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้แนวคิด ทฤษฎี เรื่องบทบาท และนำเสนอข้อมูลด้วยการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ ผลการศึกษาพบว่า นางพันรุตที่ปรากฏในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง มีบทบาทที่สำคัญ 2 บทบาท คือ 1. บทบาทความเป็นกษัตริย์ ความเป็นผู้นำปกครองเมืองยักษ์แทนพระสวามีที่สิ้นพระชนม์ไป ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำที่เข้มแข็ง ความสามารถในการบริหารบ้านเมืองและความรับผิดชอบในฐานะผู้ปกครอง 2. บทบาทแม่ นางพันรุตมีบทบาทของความเป็นแม่ผู้เปี่ยมด้วยความรักและความเมตตาต่อพระสังข์ บทบาทความเป็นแม่ของนางพันรุตถือเป็นบทบาทสำคัญในละครนอกเรื่องสังข์ทอง เพราะเป็นการสร้างปมให้ตัวละครหลักคือพระสังข์ได้มีวิชาความรู้ ของวิเศษและมนต์วิเศษติดตัวไป เพื่อใช้แก้ปัญหาต่าง ๆ ตามเนื้อหาที่ในโครงเรื่องหลัก

Citation:

* ภัทรานิษฐ์ อ่อนลมุล, ขวัญใจ คงถาวร และ จินตนา สายทองคำ. (2568). บทบาทนางพันรุตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง. วารสารส่งเสริมและพัฒนาวิชาการสมัยใหม่, 3(5), 957-975.

Patranit Oonlamon, Kwanjai Khongthavorn and Jintana Saithongkham. (2025). The Definitive Interpretation Of Phanthurat Ogress Roles In Sang Thong Performance.

Modern Academic Development And Promotion Journal, 3(5), 957-975.;

DOI: <https://doi.org/10.>

<https://so12.tci-thaijo.org/index.php/MADPIADP/>

และถูกถ่ายทอดผ่านการแสดงที่ละเอียดอ่อน ในเรื่องของลีลาท่ารำตามรูปแบบนาฏศิลป์ไทย และสอดแทรกเทคนิคเฉพาะของผู้แสดงเข้าไปในการตีบท เพื่อสื่อสารให้เห็นถึงความรัก ความห่วงใย และความโศกเศร้าอย่างสุดซึ้งเมื่อพระสังข์กำลังจะจากไป ทั้งสองบทบาทที่สำคัญดังกล่าวนี้ทำให้ตัวละครนางพันรุตเป็นตัวละครที่มีมิติซับซ้อน ทั้งในฐานะยักษ์ผู้มีอำนาจและในฐานะแม่ผู้เต็มเปี่ยมด้วยความรัก เมื่อถูกถ่ายทอดผ่านการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนพระสังข์หนีนางพันรุต ทำให้เราได้เห็นมิติของตัวละครที่ชัดเจนขึ้น

คำสำคัญ: นางพันรุต, ละครนอก, สังข์ทอง

Abstract

This article aims to analyze the definitive interpretation of Phanthurat Ogress's roles in the Sang Thong performance. It is qualitative research. Data were collected about Nang Panthurat. The data were analyzed using concepts and theories about roles and presented with analytical descriptions. The study results indicate that Nang Phanthurat, who appears in the Sang Thong performance, plays two important roles: 1. As a queen, she is a leader who rules the giant city in place of her late husband, demonstrating strong leadership, governance skills, and a sense of responsibility as a ruler. 2. As a mother, Nang Phanthurat exhibits love and compassion for Phra Sang. Her maternal role is crucial in the drama "Sangthong," providing a plot that allows the main character, Phra Sang, to acquire knowledge, magical items, and spells to solve various problems, aligned with the core storyline. This maternal portrayal is delivered through a delicate performance, incorporating traditional Thai dance moves and the actress's unique techniques to express deep love, concern, and sadness, especially when Phra Sang attempts to run away. These two vital roles make Nang Phanthurat a complex character—both a powerful giant and a loving mother. When performed in the play Sangthong, the scene where Phra Sang flees from Nang Phanthurat highlights the different facets of her character more clearly.

Keywords: Phanthurat, Lakhon Nok, Sang Thong

บทนำ

นางยักษ์เป็นตัวละครประเภทมนุษย์ฝ่ายหญิงที่มีรูปร่างที่สูงใหญ่ มีน้ำหนักาน่าเกลียด น่ากลัว มีพลังกำลังมาก และมักมีนิสัยดุร้าย กินมนุษย์และสัตว์เป็นอาหาร มีอาวุธประจำกาย เป็น กระบอง ทั้งยังมีอิทธิฤทธิ์ในลักษณะต่าง ๆ เช่น สามารถแปลงกาย เหาะเหินเดินอากาศได้ หรือดลบันดาลให้ได้รับสิ่งที่พึงประสงค์ เป็นต้น (นันทนา สาธิตสมมนต์, 2557: 142) ในวรรณกรรมและการแสดงละครของไทยหลายประเภทมีบทบาทนางยักษ์ปรากฏอยู่ในเรื่องเป็นจำนวนมาก เช่น นางศุภลักษณ์ในเรื่องอุณรุท นางสำมะนกขาในเรื่องรามเกียรติ์ นางผีเสื้อน้ำในเรื่องสุวรรณหงส์ นางผีเสื้อสมุทรในเรื่องพระอภัยมณี นางสนธิ์และนางเมรีในเรื่องรถเสน และนางพันธุรัต จากละครนอกเรื่อง สังข์ทอง เป็นต้น

ตัวละครนางยักษ์มักเป็นผู้สร้างปมปัญหาให้เกิดความขัดแย้งในเนื้อเรื่อง มักเป็นผู้สร้างเหตุหรือจุดพลิกผัน หรืออาจสร้างความลึกลับเป็นเรื่องราวใหญ่โต ซึ่งแสดงให้เห็นว่าตัวละครนางยักษ์นั้นเป็นตัวละครมีสถานะและบทบาทสำคัญของเรื่อง อย่างเช่น นางพันธุรัต ในเรื่อง สังข์ทอง มีสถานะและบทบาทความเป็นกษัตริย์และความเป็นแม่ เป็นตัวละครที่สร้างจุดพลิกผันให้พระสังข์ได้วิชาความรู้ ของวิเศษและมนต์วิเศษเพื่อใช้แก้ปัญหาในโครงเรื่องหลักต่อไป

เรื่องบทบาทของนางพันธุรัตค่อนข้างมีความน่าสนใจ เป็นตัวละครที่มีมิติซับซ้อน ทั้งในฐานะยักษ์ผู้มีอำนาจและในฐานะแม่ผู้เต็มเปี่ยมด้วยความรัก บทบาทของนางเป็นส่วนสำคัญที่ขับเคลื่อนเรื่องราวทั้งหมดในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง และยังเป็นตัวละครที่สะท้อนให้เห็นถึงความรักอันบริสุทธิ์ของแม่ที่มีต่อพระสังข์ซึ่งเป็นบุตรบุญธรรมอย่างลึกซึ้ง ไม่ต่างจากความรักของมารดาบังเกิดเกล้าอีกด้วย ทำให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่องราวของนางพันธุรัตในละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตามทฤษฎีบทบาทของราล์ฟ ลินตัน (Ralph Linton) (อ้างถึงใน ศักดิ์ไทย สุรกิจ บวร, 2545: 115) กล่าวถึง สถานะ (status) เป็นตัวกำหนดบทบาท (role) โดยสถานะคือตำแหน่งหรือบทบาททางสังคมของบุคคล ซึ่งจะแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ ความเชื่อมโยงเรื่องราวของนางพันธุรัตในวรรณกรรมและกระบวนการทำำคัญในตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต ได้อย่างชัดเจน

การแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต เป็นเรื่องราวตอนที่พระสังข์รู้ความจริงว่านางพันธุรัต ผู้เป็นแม่ที่เลี้ยงตนมานั้นเป็นยักษ์แปลงกายมา ประกอบกับ

ความระลึกถึงแม่บังเกิดเกล้าของตัวเอง อยากกลับไปดูว่าแม่บังเกิดเกล้าเป็นอย่างไรบ้าง จึงขโมยของวิเศษได้แก่ รูปเงาะ ไม้เท้าและเกือกแก้วหะหนิไป ในขณะที่นางพันธุรัตออกไปป่าเพื่อหาอาหารกินตามประสาัยักษ์ เมื่อนางพันธุรัตกลับมาถึงเมืองตามหาพระสังข์ไม่เจอและของวิเศษทั้งหลายก็หายไปก็รู้แน่ว่าพระสังข์หนีไปแล้ว จึงสั่งไพร่พลยักษ์ออกติดตาม เมื่อเจอพระสังข์อยู่บนเชิงผาที่ดีใจ แต่ไม่อาจปีนขึ้นไปหาพระสังข์ได้ด้วยอำนาจแรงอธิฐานของพระสังข์ จึงเฝ้าอ่อนวอนให้พระสังข์กลับมาหาตน แต่ด้วยความหวาดกลัวพระสังข์ก็ไม่ยอมลงมาหา นางเฝ้าอ่อนวอนลูกด้วยความรักจนขาดใจในที่สุด ก่อนขาดใจตายลงนางได้ประสาทของวิเศษทั้งหมดให้และได้สลักมหาจินตามนต์ให้พระสังข์ได้ศึกษาไว้ที่เชิงผา เพื่อให้ลูกได้มีวิชาติดตัวไม่ต้องตกทุกข์ได้ยาก พระสังข์เมื่อเห็นแม่เจ็บปวดจนขาดใจก็รีบรุดลงมาหาด้วยความอาลัยรักมารดาที่เลี้ยงมาจนเติบโตใหญ่ บทนางพันธุรัตในฐานะแม่ผู้ดูแลพระสังข์เป็นเสมือนสัญลักษณ์ถึงความรักที่บริสุทธิ์ของแม่ที่มีต่อลูกแม้จะเป็นคนละสายพันธุ์ก็ตาม มีข้อคิดสอนใจเรื่องความกตัญญูและความรักระหว่างแม่กับลูก ซึ่งสะท้อนถึงวิถีชีวิตและคติความเชื่อของคนไทยในอดีตได้เป็นอย่างดี

บทบาทของนางพันธุรัตในฐานะผู้ปกครองเมือง และฐานะแม่ถูกถ่ายทอดเป็นกระบวนการทำร้ายของนางพันธุรัต ตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต ในละครนอกเรื่องสังข์ทอง ถือเป็นกระบวนการที่สำคัญและงดงามทั้งลีลาท่าร่าที่มีการตีบทออกมาเพื่อสื่อถึงความรัก ความห่วงใยและความโศกเศร้าอย่างสุดซึ้งเมื่อพระสังข์กำลังจะจากไป สอดแทรกกับบทความเป็นผู้นำในการสั่งการไพร่พลและข้าราชการอย่างน่าสนใจ เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยให้ความสนใจศึกษา ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่จะเป็นประโยชน์แก่แวดวงนาฏศิลป์ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์บทบาทของนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง

การทบทวนวรรณกรรม

ศึกษาเอกสาร ตำราและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของนางพันธุรัตและเรื่องของนางยักษ์ ดังนี้

1. เนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องราวของนางพันธุรัตและนางยักษ์

1.1 บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอน นางพันธุรัตเลี้ยงพระสังข์ พระสังข์หนีนางพันธุรัต พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

1.2 บทละครเรื่องสังข์ทอง ตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัตของกรมศิลปากร พ.ศ. 2559

2. เนื้อหาเกี่ยวกับกระบวนการทำรำ

2.1 นาฏยลักษณะของนางยักษ์ในโขนและละครรำ โดยจิรัชญา บุรวัฒน์ (2558)

2.2 กลวิธีการแสดงบทบาทนางยักษ์แปลงในละครนอก โดย นันทนา สาธิตสมมนต์ พ.ศ. 2557

2.3 การสัมภาษณ์ ธานิต ศาลากิจ เมื่อวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2568

3. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

3.1 ทฤษฎีบทบาทของราล์ฟ ลินตัน (Ralph Linton) ในหนังสือจิตวิทยาสังคม ของ ศักดิ์ไทย สุรกิจบวร พ.ศ. 2545

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบงานวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่เก็บข้อมูลจากเอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนข้อมูลจากวีดิทัศน์และการสัมภาษณ์ เพื่อวิเคราะห์บทบาทของนางพันธุรัตสู่กระบวนการทำรำสำคัญในตอนที่พระสังข์หนีนางพันธุรัต

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

สร้างแบบบันทึกข้อมูลหรือใบวิเคราะห์เอกสาร เพื่อกำหนดช่องหรือหัวข้อที่ต้องการจดบันทึกข้อมูล ใช้แบบบันทึกข้อมูลนี้ในการจดบันทึกรายละเอียดจากเอกสารแต่ละฉบับอย่างเป็นระบบ

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

บทความนี้มีมุ่งศึกษาเชิงเอกสาร และเนื้อหาการแสดง ซึ่งมีการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ตำรา มีรายละเอียดดังนี้

3.1 ศึกษาเอกสาร ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของนางพันธุรัต

3.2 ศึกษาเนื้อหาการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต จากวีดิทัศน์ของกรมศิลปากร และการสัมภาษณ์

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

นำเนื้อหาส่วนที่เกี่ยวข้องกับนางพันธุรัตจากเอกสาร ตำรา ที่เกี่ยวข้องมาจัดกระทำข้อมูลโดยใช้แบบบันทึกหรือใบวิเคราะห์เอกสาร จัดกระทำข้อมูลโดยการแยกประเภทและวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้แนวคิดทฤษฎีเรื่องบทบาทมาวิเคราะห์

5. นำเสนอผลการศึกษาด้วยวิธีพรรณนาเชิงวิเคราะห์

6. อภิปรายผล สรุปผลการศึกษา

ผลการวิจัย

ผลการวิเคราะห์บทบาทของนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทองพบว่า นางพันธุรัตเป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินเรื่อง ซึ่งมีสถานะเป็นกษัตริย์และเป็นแม่ของพระสังข์ (status) จึงปรากฏบทบาทที่สำคัญทั้ง 2 บทบาทของนางพันธุรัตในเรื่องสังข์ทอง คือ 1. บทบาทความเป็นกษัตริย์ (role) มีความเป็นผู้นำปกครองเมืองยักษ์แทนพระสวามีที่สิ้นพระชนม์ไป ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำที่เข้มแข็ง ความสามารถในการบริหารบ้านเมืองและความรับผิดชอบในฐานะผู้ปกครอง 2. บทบาทแม่ (role) นางพันธุรัตเป็นแม่ผู้เปี่ยมด้วยความรัก ความเมตตาและความเสียสละที่มีต่อลูก คือ พระสังข์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบทบาทความเป็นแม่ของนางพันธุรัตถือเป็นบทบาทสำคัญในละครนอกเรื่องสังข์ทอง เพราะเป็นการสร้างปมให้ตัวละครหลักคือพระสังข์ได้มีวิชาความรู้ ของวิเศษและมนต์วิเศษติดตัวไปเพื่อใช้แก้ปัญหาต่าง ๆ ตามเนื้อหาที่ในโครงเรื่องหลัก

1. บทบาทของนางพันธุรัต ตอน พระสังข์หนีนางพันธุรัต ที่ปรากฏในเนื้อหารวรรณกรรม

บทบาทของนางพันธุรัตที่ปรากฏในเรื่องสังข์ทอง ตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัตส่วนใหญ่เป็นบทบาทของความเป็นแม่ ที่มีความรักความหวังดีต่อลูก คือพระสังข์อย่างสุดหัวใจ มีเนื้อหาที่เป็นบทบาทของความเป็นผู้นำ ผู้ปกครองเมือง สอดแทรกมาเป็นช่วง ๆ เช่น ตอนคำว่าข้าราชการที่ดูแลพระสังข์ไม่ดี หรือตอนสั่งการให้ตามหาพระสังข์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม บทบาทที่เป็นการสร้างปมในการดำเนินเรื่อง ให้พระสังข์มีวิชาความรู้ ของวิเศษและมนต์วิเศษติดตัวไปนั้นสัมพันธ์กับบทบาทของความเป็นแม่เป็นส่วนใหญ่ บทบาทของความเป็นแม่ของนางพันธุรัตนี้ถูกผูกโยงกันมาตั้งแต่เนื้อหาตอนนางพันธุรัตเลี้ยงดูพระสังข์ มาจนถึงตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต ดังจะได้แสดงให้เห็น ดังนี้

บทบาทของนางพันธุรัตเริ่มต้นขึ้นในตอนที่เราท่องนำพระสังข์มาถึงเขตแดนเมืองยักษ์ โดยถือสารของท้าวฤๅษณ์คราษมาด้วย หมายถึงฝากฝังให้เป็นลูกของนางยักษ์ พันธุรัตแต่ใครได้ทักท้วงนางพันธุรัตไม่ได้รับพระสังข์เป็นลูกไว้ว่ายักษ์กับมนุษย์ไม่อาจอยู่ร่วมกันได้ ให้อำนาจของพระรถและนางเมรีเป็นตัวอย่าง หากรับมาชีวิตก็จะวายปราณลงไป แต่ด้วยความรักความเสน่หะหาอยากมีลูกไว้เป็นแก้วตาดวงใจ ต่อให้ใครทักท้วงไว้นางก็ไม่ฟัง ทั้งยังสั่งให้ขับไล่ใครไปในที่สุด ความว่า

ว่าพลางทางสังสวสวรรค์	จงช่วยกันขับไล่ไสเสกศา
แต่นี้สืบไปอย่าให้มา	มันว่ากูเล่นให้เป็นกลาง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2497: 67)

ความรักของนางพันธุรัตที่แสดงออกต่อพระสังข์ ยิ่งยอมปลอมแปลงตนเองและข้าราชการบริพารเหล่ายักษ์ให้ร่างกลายเป็นมนุษย์เพื่อไม่ให้พระสังข์เกิดความหวาดกลัว เมื่อรับพระสังข์เข้าเมืองจึงจัดพิธีสมโภชอย่างยิ่งใหญ่ ความว่า

แล้วสั่งกุมภณทให้จัดแจง	ตักแต่งเร่งรัดอย่าขัดขวาง
อีกทั้งข้าเฝ้าท้าวนาง	ต่างต่างแผลงฤทธิ์นิมิตกาย
ให้เป็นมนุษย์สุดสิ้น	ตรัสพลางเทพินผันผาย
เข้าที่นฤมิตบิดเบียนกาย	เจ็ดฉายโสภาก่ออ่องค์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2497: 67-68)

ในตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต พระสังข์ได้แอบลอบเข้าไปในบริเวณที่นางพันธุรัตห้ามไว้ก่อนออกไปประพาสป่า และได้ใช้นิ้วจุ่มลงไปในบ่อทองจนต้องพันผ้าเพื่อซ่อนสีทองที่ติดนิ้วมา และแก้มโกหกว่ามีบาดบาด ด้วยความห่วงใยของนางพันธุรัตก็เฝ้าไต่ถาม เมื่อทราบว่ามีบาดเจ็บ นางก็นำตาคลอด้วยสงสารลูก และโกรธพี่เลี้ยงเป็นหนักหนา จับมัดและตีในฐานะที่ปล่อยให้พระสังข์ได้รับอันตราย อันแสดงให้เห็นความรักที่มีให้พระสังข์ ความว่า

ได้เอยได้ฟัง	นางมารโกรธพี่เลี้ยงสาวศรี
น้ำตาคลอตาด้วยปราณี	ให้มัดตีพี่เลี้ยงนางใน
นางนมพี่เลี้ยงเรียงหน้า	มึงไม่นำพาเอาใจใส่
ให้เล่นมิดเล่นพริ้วผ้าไม้	ตีให้บรรลัยประเดี๋ยวนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2497: 76)

เนื้อหาตอนนี้ในสุวรรณสังขชาดก ได้กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่าขณะที่นางพันธูรีตีฝ่าใต้ถุนมาถึงนิ้วที่พันผ้าไว้ต่อพระสังข์ พระสังข์แกล้งโกหกไปว่าเล่นผ้าไม้ มีดเลยบาดเอา นางก็เอานิ้วขึ้นมาดู เห็นว่านิ้วของพระสังข์เป็นสีทองก็รู้แน่ว่าพระสังข์แอบเข้าไปในบริเวณที่ตนห้ามไว้ จึงใช้น้ำลายถ่มลงใส่นิ้วแล้วเช็ดออก นิ้วก็กลายเป็นผิปกติ ความว่า

“พูดแล้วนางยักขเทวีจึงแก้ผ้าพันออกเห็นนิ้วก็ย่นนั้นมีสีเป็นทอง นางจึงถ่มน้ำลายรดนิ้วก็ย่น ๆ ที่มีสีทองนั้นก็หายไปทันที”

หอสมุดวชิรญาณ (2568: ออนไลน์)

อันแสดงให้เห็นว่านางพันธูรีตีแม้จะทราบดีว่าพระสังข์ได้เข้าไปบริเวณที่ห้าม แต่ก็ไม่ได้ว่าอะไร กลับห่วงใยและเมตตาต่อพระสังข์อย่างบริสุทธิ์ใจ เมื่อตอนที่นางพันธูรีตีกลับมาจากหาสัตว์กินในป่า นางไม่เห็นลูกก็เศร้าโศกเป็นอย่างมาก พยายามว่าพี่เลี้ยงดูแลพระสังข์ให้ดีตามคำสั่ง ความว่า

ถูกใจให้อยู่กับลูกรัก	คอยพิทักษ์ถนอมกลมเกลี้ยง
ช่างละให้หายไปจากวังเวียง	มันน่าเสี่ยงสับซ้ำให้หนาใจ
ว่าพลางนางรำไศกา	น้ำตาแฉกถึงหลังไหล
ไปเปิดดูบ่อทองเห็นพร่องไป	เร่งพะวงสงสัยไม่รู้แล้ว
มาดูรูปเงาป่าไม่ปรากฏ	หายหมดทั้งไม้เท้าและเกือกแก้ว
ลูกน้อยกลอยสวาทเจ้าคลาสแคล้ว	หนีแม่ไปแล้วนะออกอา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2497: 81-82)

เมื่อนางพันธูรีตีตามมาเจอพระสังข์นั่งอยู่บนภูเขาใหญ่ นางทั้งร้องไห้ทั้งตีใจที่เจอลูก ได้กล่าวตัดพ้อต่อพระสังข์ว่าหนีแม่แม่ทำไม มีความขัดเคืองอะไร และพยายามปีนขึ้นไปหาลูก แต่ด้วยแรงอธิฐานของพระสังข์ ทำให้นางไม่อาจปีนขึ้นไปได้ นางก็เรียกให้พระสังข์ลงมาหา แต่พระสังข์ก็ไม่ลงมา ดังเนื้อความที่ว่า

นั่งอยู่โยนนั้นพอขวัญชั่วว	ขัดเคืองอะไรเล่าเจ้าจึงหนี
มาเถิดทุนหัวอย่ากลัวตี	ดูเอาเถิดซึ้งยังมีมา
นางร้องไห้รำแล้วซ้ำเรียก	ปีนตะกายตะเกียกขึ้นไปหา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2497: 85)

จิรัชญา บุรวัฒน์ (2558) ได้กล่าวถึงนางพันธูรีตีว่าเป็นแบบอย่างของมารดาที่มีความรักต่อบุตร เมื่อนางพันธูรีตีรู้ว่าพระสังข์หายไปก็ตกใจ ทุกข์ร้อนและโศกเศร้าเสียใจ รีบเกณฑ์ไพร่พลออกตามหาพระสังข์ แม้พระสังข์จะเป็นเพียงลูกเลี้ยงของนาง แต่นางก็รักพระสังข์ดัง

บุตรในอุทร นางเลี่ยมดูพระสังข์เป็นอย่างดีด้วยความรัก นางพันธุรัตได้ทำหน้าที่ของความเป็นแม่ได้อย่างครบถ้วน นางถือได้ว่าเป็นผู้ให้ชีวิตใหม่กับพระสังข์ ถึง 2 ครั้ง ครั้งแรกคือการรับเลี้ยงดูพระสังข์จากท้าวฤๅษณ์ อีกครั้งคือนางได้ยกอุปการะ ไม่เท่า และ เกือกแก้ว พร้อมกับมนต์มหาจินตามนต์ให้กับพระสังข์ ซึ่งเปรียบเสมือนให้ความรู้ และอาวุธที่พระสังข์จะใช้ดำรงชีวิตในโลกภายนอกได้ นางพันธุรัตเลี่ยมดูพระสังข์ ให้ความสุขสบายทั้งด้านร่างกาย และจิตใจ และนางยังแสดงออกถึงความรักและห่วงใยพระสังข์จนวาระสุดท้ายของชีวิต

2. บทบาทของนางพันธุรัต ตอน พระสังข์หนีนางพันธุรัต ที่ถูกถ่ายทอดออกมาในการแสดงละครนอก

ในการแสดงละครนอก จุดเด่นของการแสดงคือการแสดงอารมณ์ ซึ่งแสดงออกทั้งทางสีหน้าและท่าท่า มีการแสดงท่าแบบธรรมชาติมากขึ้น มีบทบาทตลกเพื่อเพิ่ม อรรถรสให้การแสดง นางยักษ์ในละครนอกที่มีบทบาทสำคัญ ได้แก่ นางพันธุรัตในละครนอกเรื่อง สังข์ทอง นางผีเสื้อสมุทรในละครนอกเรื่อง พระอภัยมณี เป็นต้น นางยักษ์ยังเป็นตัวละครสำคัญที่ช่วยดำเนินเรื่องราวของการแสดงให้เปลี่ยนแปลงไปในทิศทางต่างๆ สร้างความสลับซับซ้อนให้แก่โครงเรื่องและเป็นการเพิ่มอรรถรสให้แก่เนื้อเรื่องมากยิ่งขึ้น

ผู้แสดงตัวละครนางพันธุรัตซึ่งเป็นบทบาทของนางยักษ์ เพื่อให้เห็นถึงความเป็นนางยักษ์อย่างชัดเจนในมุมมองของผู้ชม “จึงมีการคัดเลือกผู้แสดงที่มีรูปร่างลักษณะ สูงใหญ่ แข็งแรง เพราะผู้แสดงต้องแสดงออกถึงความเข้มแข็งของตัวละคร มีทักษะด้านนาฏศิลป์ไทยที่ได้รับการฝึกฝนมาเป็นอย่างดีเนื่องจากบทบาทนางยักษ์เป็นบทที่ต้องแสดงความสง่างามแต่แฝงไว้ด้วยพลัง ความดุร้าย และอารมณ์ที่ลึกซึ้งกว่านางเอกทั่วไป” (ธานิต ศาลากิจ, 2568: 4 มีนาคม, สัมภาษณ์) ผู้แสดงบทบาทนางพันธุรัตต้องมีบุคลิกที่สง่างามเนื่องจากบทบาทนางพันธุรัตเป็นบทบาทของนางกษัตริย์ที่ต้องมีความเป็นผู้นำเมืองยักษ์

ภาพที่ 1 ฉากในการแสดงตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต

ที่มา : สำนักการสังคีต กรมศิลปากร

สืบค้นเมื่อ : 29 เมษายน 2568

เมื่อบทบาทนางพันธุรัตถูกถ่ายทอดออกมาเป็นการแสดง การแสดงบทบาทนางพันธุรัต ซึ่งเป็นตัวละครนางยักษ์และการตีบทในการแสดงจึงต้องสื่อถึงอารมณ์อย่างชัดเจน การแสดงออกจากสีหน้าจึงเป็นข้อจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการแสดงบทบาทนางพันธุรัต ต้องสื่ออารมณ์ในการแสดงให้ผู้ชมถึงความโศกเศร้าเสียใจ ความรักความอาลัย ดีใจและเสียใจพร้อม ๆ กันในบทละครที่กล่าวว่า

ตบมือหัวเราะทั้งน้ำตา

ร้องเรียกลูกยาด้วยยินดี”

(กรมศิลปากร, 2559: 40)

จากบทละครในตอนนี้สื่อให้เห็นถึงความดีใจที่ได้พบพระสังข์ พร้อมทั้งเสียใจไปพร้อม ๆ กันที่พระสังข์หนีตนขึ้นไปอยู่บนเขา การสื่ออารมณ์ในตอนนี้ถึงต้องมีความชัดเจนในสีหน้า สามารถสื่อถึงอารมณ์ในการแสดงว่าแสดงได้ออกมาดีมากน้อยแค่ไหน ทั้งนี้ผู้วิจัยจะแสดงกระบวนการสำคัญ ๆ ในการแสดงบทบาทนางพันธุรัตในละครนอกเรื่องสังข์ทองพอสังเขปไว้ดังนี้

บทบาทนางพันธุรัตที่ถูกถ่ายทอดมาสู่การแสดงมีกระบวนการทำสำคัญ เช่น ทำเรียกให้ลูกลงมาหา ทำโศกเศร้าเสียใจ ทำกำมือทูปอก และทำเกลือกกลิ้งจนขาดใจ ผู้วิจัยจะขอนำเสนอไว้ดังต่อไปนี้

- ทำเรียกให้ลงมาหา ในลักษณะยืนเรียกมือเดียว และยืนเรียกสองมือ นอกจากนี้ยังมีท่านั่งเรียกด้วยเช่นกัน ท่าทางที่แตกต่างกันเหล่านี้สื่อสารให้เห็นอารมณ์ที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง กล่าวคือ เป็นการเลียนแบบอาการของคนเมื่อมาถึงจึงยืนเรียกมือเดียว และเมื่อมีการเน้นย้ำให้เข้ามาหาจึงใช้เรียกสองมือแสดงอาการให้มาโดยไว เมื่อตรอมใจจึงทรุดตัวลงนั่ง ทั้งยังพยายามเรียกให้เข้ามาหา มีระดับการใช้ภาษาที่แตกต่างกันไป เป็นต้น

ภาพที่ 2 ท่ายืน กวักมือเรียกลูกมือเดียว

ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 3 ทำยืน กวักมือเรียกลูกสองมือ
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 4 ทำนั่ง กวักมือเรียกลูกสองมือ
ที่มา: ผู้วิจัย

- ท่าโศกเศร้าเสียใจ เป็นท่าที่แสดงให้เห็นความเสียใจที่ถูกกำลังหนีจากตนไป ท่าเสียใจนี้ยังมีการสับเท้า คือเคลื่อนเข้าในลักษณะเซไปมาเพื่อเสริมให้เห็นความโศกเศร้าเป็นอย่างมาก จนทำให้ไม่อาจทรงตัวอยู่เป็นปกติได้ และยังมีท่ายืนร้องไห้แสดงอาการของการยืนแทบจะไม่ไหว เพื่อส่งอารมณ์ไปถึงคนดูในหลายอริยาบถ เป็นต้น

ภาพที่ 5 ทำย่นโศกเศร้า เสียใจ
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 6 ทำนั่งร้องไห้ในเพลงโอด
ที่มา: ผู้วิจัย

- ทำก้ามือทูปอก แสดงอาการอัดอั้นตันใจ ดั่งเนื้อร้องในบทของกรมศิลปากรที่ว่า “โศกก็ตอกเพียงจะพัง” ทั้งนี้เพื่อแสดงความรักความอัดอั้นตันใจให้ลูกเห็น

ภาพที่ 7 ทำกำมือตอก ในท่อน “โคกก็ตอกเพียงจะพัง”

ที่มา: ผู้วิจัย

- ทำทอดตัว ล้มเกลือกกลิ้ง ตอนนี้เป็นตอนที่นางพันธุรัตหมดแรงไม่อาจป็นขึ้นภูเขาไปหาพระสังข์ได้ ก็ทอดตัวล้มลง เมื่อความโศกเศร้าเสียใจที่เข้ามาประดังบั่นทอนเรี่ยวแรงให้ลดลง ประกอบกับแรงอธิฐานที่พระสังข์ได้อธิฐานไว้ ทำให้นางหมดแรงลงทอดกาย และเสียใจจน ออกแตกตายในที่สุด

ภาพที่ 8 ท่าทอดตัว ล้มเกลือกกลิ้ง
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 9 ท่าทอดตัวตาย
ที่มา: ผู้วิจัย

บทบาทนางพันธุรัตในละครนอกเรื่องสังข์ทองตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต ในการ
แสดงใช้การรำตีบทตามบทละคร มีบทการเจรจาระหว่างพระสังข์และนางพันธุรัตสอดแทรก

เข้ามาเป็นช่วง ๆ ด้วยอุปนิสัยของนางพันธุรัตที่มีความเป็นนางกษัตริย์การแสดงออกของตัวละครจึงมีความสวยงามและนิ่มนวล ใช้การตีบทที่ไม่รวดเร็ว ตัวละครนางพันธุรัตแสดงออกถึงความรักลูกที่เลี้ยงดูมากจนสุดหัวใจ ความโศกเศร้าเสียใจ และความเมตตากรุณาที่มีต่อพระสังข์ มีการตีบทการขอร้องอ้อนวอนให้พระสังข์ลงมาหาจนตนขาดใจตายในที่สุด

อภิปรายผล

ได้อภิปรายผลตามวัตถุประสงค์การวิจัย เพื่อวิเคราะห์บทบาทของนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ดังนี้

จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ที่ปรากฏในตัวบท 1. บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอน พระสังข์หนีนางพันธุรัต พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (2497) และ 2. บทละครเรื่องสังข์ทอง ตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัตของกรมศิลปากร (2559) ทั้งสองเล่มให้ความเห็นที่สอดคล้องกัน กล่าวคือนางพันธุรัตเป็นนางยักษ์ มีลักษณะเป็นนางกษัตริย์ มีความรักความเมตตากรุณาอันบริสุทธิ์เหมือนมารดาบังเกิดเกล้า ยอมเสียสละความสุขส่วนตนแปลงกายดูแลพระสังข์ พุ่มพัก เอาใจใส่ ดูแลจน พระสังข์เจริญวัย ทั้งยังตายเพื่อส่งเวรความรักในท้ายที่สุด เนื้อหาตอนนี้ถือเป็นการสร้างปมของโครงเรื่องหลัก ถือเป็นบทบาทนางยักษ์ในฐานะตัวเอกที่สำคัญ ซึ่งมักมีอยู่หลายบทบาท กระจายอยู่ตลอดการดำเนินเรื่อง และเป็นบทบาทที่สร้างสีสันและดำเนินเรื่องให้การแสดงมีความพลิกผัน ตื่นเต้น และคลี่คลายในที่สุด

เมื่อถูกถ่ายทอดผ่านการแสดงบทนางพันธุรัตผ่านลีลาท่าทางที่ละเอียดอ่อน งดงามสามารถสื่อถึงอารมณ์เศร้าโศกขณะที่พระสังข์กำลังจะจากไป มีความสอดคล้องกับเนื้อหาในนาฏยลักษณะของนางยักษ์ในโขนและละครรำของ จิรัชญา บุรวัณน์ (2558) ที่พบว่าการแสดงบทนางนางพันธุรัต แสดงออกได้ถึงแบบอย่างของมารดาที่มีความรักต่อบุตร เมื่อ นางพันธุตรู้ว่าพระสังข์หายไปก็ตกใจ ทุกข์ร้อนและโศกเศร้าเสียใจ รีบเกณฑ์ไพร่พลออกตามหาพระสังข์ แม้พระสังข์จะเป็นเพียงลูกเลี้ยงของนาง แต่นางก็รักพระสังข์ดังบุตรในอุทร นางเลี้ยงดูพระสังข์เป็นอย่างดีด้วยความรัก และยังมีความสอดคล้องกับ กลวิธีการแสดงบทบาทนางยักษ์แปลง ในละครนอก ของ นันทนา สาธิตสมมนต์ (2557) พบว่ามีบทบาทการแสดงอารมณ์ตามบทบาทเน้นการแสดงออกอย่างเปิดเผยและมีลักษณะเกินจริง โดยแสดงออกผ่านทาง สีหน้า แววตา

และท่าทาง เช่น อารมณ์รัก จะใช้สีหน้ายิ้มแย้มส่งสายตาดูอ่อนโยนยั่ววน อารมณ์เสียใจ จะใช้สีหน้าแววตาเศร้าหมอง กิริยาสะอึกสะอื้น เป็นต้น

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาเรื่องบทบาทนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ในบรรดานางยักษ์ที่ปรากฏในละครนอกทั้งหมด นางพันธุรัตเป็นนางยักษ์เพียงคนเดียวที่ปรากฏความรักอันบริสุทธิ์ ไม่เจือด้วยกิเลสหรือความอยากได้ใด ๆ เรื่องราวของนางพันธุรัตที่ต้องพลัดพรากจากลูกแม้จะมีความคล้ายคลึงกับนางเมรีกับพระรถเสน แต่กลับมีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงอาจเป็นเพราะความสัมพันธ์ระหว่างนางพันธุรัตกับพระสังข์เป็นความสัมพันธ์ของแม่ลูก ส่วนนางเมรีกับพระรถเสนเป็นสามีภรรยา เมื่อพิจารณาตอนที่นางเมรีออกติดตามพระรถเสน ก็ยังมีความอยากได้ อยากครอบครอง ทั้งยังอธิฐานให้ชาติหน้าพระรถต้องเป็นฝ่ายตามนางไปบ้าง ในทางกลับกันนางพันธุรัตกลับมีเพียงแต่ความหวังดีต่อพระสังข์อย่างบริสุทธิ์ใจ ผู้แสดงบทบาทนางพันธุรัตจึงต้องตีบทอย่างสุดกำลัง ไม่ว่าจะเป็นท่าแสดงความรัก ความโศกเศร้า หรือกระทั่งท่าล้มเกลือกกลิ้ง เพื่อให้เข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกของความเป็นแม่ที่รักลูกอย่างบริสุทธิ์

สรุป/ข้อเสนอแนะ

การศึกษามหาบทนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง สรุปผลได้ว่านางพันธุรัตเป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินเรื่องด้วยบทบาทที่สำคัญ 2 บทบาท คือ 1. บทบาทความเป็นกษัตริย์ ความเป็นผู้นำปกครองเมืองยักษ์แทนพระสวามีที่สิ้นพระชนม์ไป ในบทบาทความเป็นกษัตริย์ของนางพันธุรัตได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำที่เข้มแข็งความสามารถในการบริหารบ้านเมืองและความรับผิดชอบในฐานะผู้ปกครอง สามารถควบคุมไพร่พลยักษ์ให้ยอมรับในความเป็นผู้ปกครองเมืองได้ ดังตัวอย่างในตอนที่เราสังข์หนีไปนางพันธุรัตได้ตกลงส่งสัญญาณเรียกไพร่พลหมุยักษ์ ทั้งยักษ์และยักษ์ณีเมื่อได้ยินเสียงกลองต่างก็รีบรุดมากันอย่างพร้อมเพรียง แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำที่เข้มแข็งและเป็นที่ยอมรับ 2. บทบาทแม่ นางพันธุรัตมีบทบาทของความเป็นแม่ผู้เปี่ยมด้วยความรัก ความเมตตาและความเสียสละที่มีต่อลูก คือ พระสังข์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบทบาทความเป็นแม่ของนางพันธุรัตถือเป็นบทบาทสำคัญในละครนอกเรื่องสังข์ทอง เพราะเป็นการสร้างปมให้ตัวละครหลักคือ

พระสังข์ได้มีวิชาความรู้ ของวิเศษและมนต์วิเศษติดตัวไป เพื่อใช้แก้ปัญหาต่าง ๆ ตามเนื้อหาในโครงเรื่องหลัก ทั้งสองบทบาทถูกถ่ายทอดเป็นกระบวนการทำรำที่งดงามไปด้วยลีลาท่ารำตามแบบอย่างนาฏศิลป์ไทยและเทคนิคเฉพาะของผู้แสดง โดยเฉพาะกระบวนการที่แสดงความเป็นแม่มีกระบวนการรำหลักที่สะท้อนให้เห็นถึงความรักความอาลัยของนางพันธุรัต เช่น ท่าเรียกพระสังข์ให้ลงมาจากภูเขาให้ลักษณะนั่งและยืนเรียก ท่าโคกเศร้าตรอมตมที่พระสังข์ไม่ยอมลงมาหา ท่ากำมือทูปอกตนเองแสดงอารมณ์อัดอั้นตันใจ และท่าล้มเกลือกกลิ้งจนขาดใจตายในที่สุด กระบวนท่าเหล่านี้เป็นการตีบทแสดงอารมณ์ความรู้สึกให้เห็นความรักของนางพันธุรัตที่มีต่อลูกอย่างเข้าถึงอารมณ์ของผู้ชมได้ทุกครั้งที่มีการแสดง

การศึกษาบทบาทนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทองมีข้อเสนอแนะในการวิจัยประกอบด้วย **1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้** กล่าวคือ กระบวนท่ารำในการศึกษาบทบาทนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตอน พระสังข์หนีนางพันธุรัต เป็นกระบวนการรำตามรูปแบบกรมศิลปากร สามารถนำไปใช้ศึกษาเพื่อสืบทอด เผยแพร่ กระบวนท่ารำ สำหรับผู้สนใจในสาสตร์นาฏศิลป์ไทยต่อไป **2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป** จากประเด็นที่ผู้วิจัยได้ศึกษาบทบาทนางพันธุรัตในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ทำให้เห็นถึงบทบาทนางยักษ์ในละครนอกของกรมศิลปากร พบว่ามีตัวละครหลักในการแสดงละครนอกของกรมศิลปากรที่น่าสนใจศึกษาบทบาท หรือด้านอื่น ๆ อีกหลายตัวละคร ได้แก่ นางเมรี นางผีเสื้อน้ำ นางสนธิ หรือแม้กระทั่งนางยักษ์อื่น ๆ ให้การแสดงโขน ก็อาจศึกษาในลักษณะของการเปรียบเทียบ หรือศึกษากระบวนการรำไว้ เพื่อเป็นประโยชน์และสามารถเพิ่มองค์ความรู้ในวงวิชาการนาฏศิลป์ให้ยิ่งขึ้นไป

เอกสารอ้างอิง

- จิรัชญา บุญวัฒน์. (2558). นาฏยลักษณะของนางยักษ์ในโขนและละครรำ. ใน *ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย*. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธานิต ศาลากิจ. (4 มี.ค. 2568). *ผู้แสดงบทบาทนางยักษ์*. (ภัทรานิษฐ์ อ่อนละมุล, สัมภาษณ์)
- นันทนา สาริตสมมนต์. (2557). กลวิธีการแสดงบทบาทนางยักษ์แปลงในละครนอก. ใน *ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย*. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. (2497). *บทละครนอก เรื่องสังข์ทอง*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

ศักดิ์ไทย สุรกิจบรร. (2545). *จิตวิทยาสังคม*. กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาสน.

สำนักงานสังคีต กรมศิลปากร. (2559). *ศิลป์ปิ่น ศิลปะ ศิลปากร*. นนทบุรี: ไทภูมิพบลิชซิ่ง.

สำนักงานสังคีต กรมศิลปากร. (2561). *ศิลป์ปิ่น ศิลปะ ศิลปากร*. นนทบุรี: ไทภูมิพบลิชซิ่ง.

สำนักงานสังคีต กรมศิลปากร. (2563). *การแต่งหน้านางยักษ์ ของกรมศิลปากร*. เรียกใช้เมื่อ 20 พฤษภาคม 2568 จาก www.youtube.com/watch?v=0Ee4K3y7s3A&t=250s

แสง มนวิฑูร. (2541). *นาฏยศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.

หอสมุดวชิรญาณ. (2568). *ปัญญาสาตก*. เรียกใช้เมื่อ 15 กรกฎาคม 2568 จาก <https://vajirayana.org/ปัญญาสาตก/ปัญญาสาตก-ปัจฉิมภาค/๓-สุวรรณสังชาตก>